

Васильєв В. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ТА ІМПЕРАТИВНІСТЬ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ САМОРЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ЗМІСТОВНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

DISCRETION AND IMPERATIVE OF CIVIL LEGAL NORMS IN CONTEXT OF DETERMINATION BORDERS OF CIVIL RELATIONSHIPS SELF-REGULATION: SUBSTANTIVE-METHODOLOGICAL ANALYSIS

Стаття присвячена дослідженню основних методологічних підходів до аналізу специфіки цивільно-правових норм з урахуванням їх поділу на диспозитивні й імперативні. Аналізується сутність, зміст і сфера застосування диспозитивних та імперативних цивільно-правових норм у контексті визначення меж саморегулювання цивільних відносин.

Ключові слова: диспозитивний, імперативний, норма права, волевиявлення, спосіб правового регулювання, дозволи, заборони, позитивні зобов'язання.

Статья посвящена исследованию основных методологических подходов к анализу специфики гражданско-правовых норм с учетом их деления на диспозитивные и императивные. Анализируется сущность, содержание и сфера применения диспозитивных и императивных гражданско-правовых норм в контексте определения границ саморегулирования гражданских отношений.

Ключевые слова: диспозитивный, императивный, норма права, волеизъявление, способ правового регулирования, дозволение, запрет, позитивное обязательство.

The article is devoted to consideration main methodological approaches to analyzing specificity of civil legal norms in view of their division on discrete and imperative. A gist, content and sphere of application discrete and imperative legal norms are analyzed in civil legal context.

Key words: discrete, imperative, legal norm, expression of will, legal regulation mode, permission, prohibition, legal commitment.

Розмежування норм цивільного права за критерієм методу правового регулювання на диспозитивні й імперативні має важливе прикладне значення, оскільки пов'язується зі встановленням міри правової свободи учасників цивільних правовідносин і суб'єктів правозастосування, що неодмінно відображається на якості процесів практичної реалізації суб'єктивних цивільних прав, виконання суб'єктивних цивільних обов'язків, застосування нормативних положень і відповідності цих процесів установленим законом вимогам. Поряд із цим установлення характеру цивільно-правових норм потребує володіння відповідним методологічним інструментарієм. Це питання є одним із базових основ практики правореалізації та правозастосування, що у зв'язку зі своїм значенням і з урахуванням відносної малодослідженості в сучасній цивілістичній літературі набуває підвищеної актуальності як для наукової, так і для прикладної сфер права.

Норми права, їх класифікація та сутність ставали предметом наукових досліджень таких учених-юристів, як С.С. Алексєєв, О.В. Грушевська, Е.О. Євстігнєєв, Н.С. Кузнецова, О.С. Кухарєв, Р.А. Майданик, І.О. Маньковський, Н.О. Невмєжицька, С.О. Погрібний, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.В. Старинський, Я.М. Шевченко, В.Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає в розгляді сучасних методологічних підходів до визначення характеру цивіль-

но-правових норм у контексті їх поділу за критерієм методу правового регулювання на диспозитивні й імперативні.

У сучасному вітчизняному цивільному праві, як і в інших галузях вітчизняного права, домінує формально-догматичний підхід до визначення джерел правового регулювання суспільних відносин, відповідно до якого такими джерелами є нормативно-правові акти, а в більш вузькому розумінні – норми права. Як зазначає проф. В.Л. Яроцький, відповідно до формально-юридичної догматики право (у найбільш простому вигляді) підлягає розгляду як сукупність правових норм, прийнятих чи санкціонованих владою (державою) й обов'язкових до виконання всіма особами [1, с. 6]. У такому сенсі норми права набувають особливого подвійного значення в прикладній діяльності з правореалізації та правозастосування. З одного боку, вони стають предметом аналізу, а з іншого – вони можуть стати ключем до такого аналізу, якщо містять положення про методологічний інструментарій його здійснення. Незважаючи на те, що питання застосовуваної до визначення характеру цивільно-правової норми методології практично ніколи не знаходило широкого висвітлення в положеннях нормативно-правових актів і завжди було прерогативою юридичної науки, тим не менше, окремі положення чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) фрагментарно розкривають його, формалізуючи малу частину результатів наукових напрацювань.

Ідеться про ст. 6, із ч. 3 якої випливає, що суб'єкти цивільного права можуть відступити від положень актів цивільного законодавства й урегулювати свої відносини на власний розсуд, за умови, що в цих актах прямо не вказане протилежне або обов'язковість положень актів цивільного законодавства для сторін не впливає з їх змісту чи із суті відносин між сторонами [2]. Таким чином, це нормативне положення, окреслюючи межі правової свободи суб'єктів цивільного права щодо використання засобів саморегулювання цивільних відносин, одночасно встановлює й підходи, що можуть бути використані для визначення характеру цивільно-правової норми. Наявність у положеннях акту цивільного законодавства вказівки про те, що суб'єкти цивільного права не можуть відступити від встановленого правила, пов'язується з аналізом норм права з позицій їх текстового вираження й наявності в них відповідних мовних одиниць, що пов'язується зі здійсненням так званого буквального або, як його ще називають у юридичній літературі, граматичного, словесного (за проф. Є.В. Васильовським [3, с. 98]) тлумачення. У той же час установлення обов'язковості положення акта цивільного законодавства для суб'єкта цивільного права на підставі змісту такого положення зумовлює використання змістовно-сутнісного підходу, який слід вважати більш комплексним і глибоким інструментом наукового пізнання.

Буквальне тлумачення становить важливу частину герменевтичного методу, який дозволяє інтерпретувати юридичні норми шляхом юридичного аналізу буквального тексту, догматичного аналізу, соціально-історичного аналізу передумов правових актів [4, с. 375]. Таким чином, якщо використання формально-догматичного методу дозволяє встановити характер цивільно-правової норми з погляду спрямованості всього механізму правового регулювання, то герменевтичний метод дає змогу досягти такої мети з позицій текстового наповнення нормативного припису. Звідси випливає, що сутнісні ознаки цивільно-правової норми визначаються за допомогою позитивного методу, тоді як формальні – герменевтичного.

Незважаючи на те, що формальні ознаки диспозитивних цивільно-правових норм є більш опрацьованими в науково-академічній сфері й більш очевидними під час аналізу відповідних нормативних положень цивільного законодавства, вирішення порушеного питання слід розпочати із сутнісних характеристик, оскільки саме вони є ключем до комплексного вирішення порушеного питання.

Змістовно-сутнісний підхід передбачає визначення характеру правової норми за її змістом, за природою встановленого нею правила поведінки. Його застосування пов'язане зі структурно-функціональним розумінням взаємозв'язку цивільно-правових норм, побудови актів цивільного законодавства, утілення загальногалузевих принципів у конкретних підгалузях та інститутах права.

Під час використання змістовно-сутнісного підходу є можливість відштовхуватися від презумпції

диспозитивності норм цивільного права, що забезпечується ст. 6 ЦК України, однак необхідно зважати на причини, сферу використання та природу імперативних норм.

Насамперед слід мати на увазі, що використання імперативних норм у правовому регулюванні цивільних відносин пов'язується з необхідністю забезпечення публічних інтересів [5, с. 22], а також створенням бар'єру, що не допускає легального утискання прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин [6, с. 75]. У зв'язку із цим норми договірної права є переважно диспозитивними, тоді як недоговірні зобов'язання регламентуються імперативними нормами. Такий підхід віддзеркалює співвідношення між основними функціями цивільного права: регулятивною, яка забезпечує виникнення й функціонування «нормальних» відносин між суб'єктами власності, договірних зобов'язань, інтелектуальної власності й інших, і охоронною, за допомогою якої відновлюються порушені права й законні інтереси суб'єктів цивільного права [7, с. 22]. Окреслений підхід знаходить утілення в нормах основного акта цивільного законодавства України у вигляді заборон. Зокрема, ч. 1 ст. 27 ЦК України визначає нікчемність правочину, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права й обов'язки, а ст. 13 ЦК України передбачає, що дії особи, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах не допускається [2]. Практично всі норми охоронного виду мають імперативний характер.

Прояви імперативності нормативних положень цивільного права знаходять вираження у використанні позитивних зобов'язань і заборон – первісних прийомів юридичного впливу. Їх використання в правовому регулюванні цивільних відносин привносить у цей процес елементи імперативності, характеризуючись наділенням одного із суб'єктів спеціальними повноваженнями, і забезпечує побудову окремих правовідносин в субординаційному порядку [8, с. 13]. Зобов'язання знаходять свій вияв у покладенні на учасників регламентованих правом суспільних відносин суб'єктивних юридичних обов'язків активного змісту, тоді як заборони полягають у покладенні на учасників суспільних відносин, які врегульовані правом, суб'єктивних юридичних обов'язків пасивного типу, тобто обов'язку утримуватися від визначених форм поведінки [9, с. 31]. Зокрема, у якості прикладу використання зобов'язання можна навести ч. 1 ст. 1166 ЦК України, відповідно до якої майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної чи юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної чи юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [2]. У якості прикладу використання заборон виступає ч. 1 ст. 321 ЦК України, відповідно до якої право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні [2].

У цілому ж у юридичній літературі виокремлюють три види імперативних норм, зокрема проаналізовані нами імперативні норми, що встановлюють різного роду заборони й обмеження в цивільних правах, і такі, що покладають обов'язки, які впливають із протиправної поведінки; імперативні норми, спрямовані безпосередньо на захист прав і законних інтересів слабшої сторони цивільного правопорушення (зокрема, право на захист) [10, с. 7]; імперативні норми, що є нормами загальної дії, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільних правовідносин незалежно від їх волі. Вони не містять заборон і не скеровані на захист прав суб'єкта цивільного права. Такими нормами є норми-дефініції, наприклад, ч. 1 ст. 80 ЦК України, відповідно до якої юридичною особою є організація, створена й зареєстрована у встановленому законом порядку; ч. 1 ст. 316 ЦК України, відповідно до якої правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [2] тощо. Імперативний характер мають норми-принципи, норми-фікції та норми-презупції.

Поряд із цим у світлі ч. 1 ст. 27 ЦК України необхідно відносити до імперативних також ті норми, що встановлюють суб'єктивні цивільні права учасників цивільних правовідносин, виникнення яких не може бути скасоване за домовленістю сторін. Тут необхідно розуміти, що імперативна цивільно-правова норма наділяє суб'єкта правом або покладає на нього обов'язок безальтернативно, однак чи реалізовувати таке право, чи ні, а також чи виконувати такий обов'язок, чи ні, залежить від самого суб'єкта. У першому випадку будь-який вибір не тягне негативних правових наслідків для особи, а в другому невиконання обов'язку призводить до виникнення додаткових прав в управомоченій особі й додаткових обов'язків у зобов'язаній. Імперативність цивільно-правової норми позначає неможливість скасування покладення обов'язку на особу за умови наявності обставин, визначених нормою, тоді як самого зобов'язаного суб'єкта неможливо позбавити вибору (виконувати обов'язок чи ні). За імперативних норм учасники не можуть попередити настання наслідку, визначеного такою нормою, шляхом її незастосування до відносин між собою, однак можуть нівелювати такий наслідок за наявності необхідних правових можливостей. Наприклад, учасники зобов'язання не можуть попередити виникнення в порушника зобов'язання обов'язку відшкодування шкоди, завданої умисно (ч. 3 ст. 614), однак можуть припинити такий обов'язок прощенням боргу (ст. 605 ЦК України) [2]. У зв'язку із цим механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин є настільки комплексним, що імперативність однієї норми, наприклад, яка встановлює обов'язок порушника відшкодувати завдану порушенням шкоду, може нівелюватись іншими імперативними чи диспозитивними нормами, які, наприклад, передбачають припинення зобов'язання прощенням боргу чи ставлять виникнення такого обов'язку в залеж-

ність від реалізації потерпілим права на відшкодування. Це не змінює імперативного характеру норми, а лише визначає нейтралізацію її впливу. Норма є імперативною об'єктивно.

В окресленому ключі досить цікавою видається думка М.В. Старинського щодо такого феномена «нейтралізації норм права», який учений визначає як використовувану в нормотворчій діяльності вповноваженими особами сукупність засобів і прийомів, за допомогою яких устанавлюються перепони для досягнення нормою права результату, що запрограмований нормотворцем [11, с. 37]. І хоча науковець у якості однієї з ознак нейтралізації визначає її здійснення на стадії нормотворчості, наведені нами вище ситуації дозволяють стверджувати, що нейтралізація імперативних цивільно-правових норм може здійснюватись і на стадії право реалізації, як і мати окреслену нами вище форму.

Буквальний (граматичний, словесний підхід) до визначення характеру цивільно-правової норми базується на аналізі використовуваних у нормативно-правових приписах мовних одиниць і фразеології, що виявляє категоричність норми або навпаки, її здатність бути предметом трансформацій у розумінні диспозитивності. Поряд із цим використання лінгвістичного підходу до визначення характеру цивільно-правових норм, хоча й здається більш ефективним, пов'язується з ризиками неправильної кваліфікації і, крім того, не завжди може бути застосоване. Із цього приводу Е.О. Євстігнеєв слушно зазначив, що можливості законодавця з визначення імперативного чи диспозитивного характеру норм права в тексті самої норми суттєво обмежені, оскільки розробники норм не можуть передбачити всіх життєвих обставин, у яких такі норми будуть застосовуватися. У результаті норма, що виглядає як імперативна, в окремих випадках може застосовуватися на практиці як диспозитивна [12, с. 12].

Диспозитивні й імперативні норми відрізняються формулюваннями, що використовуються в закріплених у джерелах цивільного права приписах. У якості ознаки диспозитивності норми слугує вказівка в кінці нормативно-правового припису на можливості іншого, ніж передбачений нормою права, варіанта поведінки, тоді як нормативні приписи імперативного характеру передбачають суворе дотримання правової моделі, закріпленої в нормі права, і не допускають самостійне моделювання процедури участі в правовідношенні [6, с. 75–76]. Зокрема, термінологічним проявом диспозитивності цивільно-правових норм слід вважати використання таких словосполучень, як «...якщо інше не передбачено (встановлено) договором або домовленістю сторін», «якщо інший (більший) строк не передбачений домовленістю сторін (договором)» [13, с. 148]. При цьому за зовнішньою формою вираження в нормативно-правових приписах від диспозитивних норм необхідно відмежовувати імперативні норми, що втілюються в приписах, які містять указівку про можливість закріплення іншого варіанта поведінки в законі чи іншому нормативно-правовому акті [12, с. 76], тобто

використовують словосполучення «якщо інше не передбачено законом» або «якщо інше не передбачено цим Кодексом» тощо, що не передбачають здатність формування альтернативного правила, а лише встановлюють обмеженість у виборі варіанта поведінки з-поміж закріплених у нормах права.

У якості критерію віднесення норми цивільного права до диспозитивного типу за формальною ознакою необхідно також розглядати закріплення в тексті припису так званого «відкритого переліку», який може бути доповнений самими учасниками правовідносин.

У той же час формальними проявами імперативності цивільно-правових норм, як ми зазначили, є їх категоричність у визначенні суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, а також використання таких термінів, як «забороняється», «не допускається». Прикладами таких приписів є ч. 2 ст. 123, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 156, ч. 4 ст. 281, ч. 2 ст. 286, ч. 3 ст. 213 ЦК України й ін. Крім того, категоричність імперативних норм також підкреслюється використанням терміна «нікчемність» у тексті нормативно-правових приписів, що можна побачити в ч. 3 ст. 121 ЦК України, якою визначається, що відмова учасника повного товариства від права ознайомлюватися з усією документацією щодо ведення справ товариства чи обмеження цього права є нікчемною; у ч. 2 ст. 126 ЦК України, відповідно до якої відмова від права вийти з повного товариства є нікчемною; в абз. 2 ч. 1 ст. 739 ЦК України, згідно з яким умова договору, відповідно до якої платник безстрокової ренти не може відмовитися від договору ренти, є нікчемною [2] тощо.

Незважаючи на поширення й активне використання в якості основного методологічного підходу, граматичний метод варто визнати, як його називає Е.О. Євстігнєєв, «недостатньо гнучким» унаслідок обмеженості засобів нормопроектувальної техніки, використовуваних законодавцем [12, с. 12]. У зв'язку із цим у якості основного інструмента для визначення характеру цивільно-правових норм у контексті їх поділу за критерієм методу правового регулювання необхідно використовувати методи, що дозволяють установити сутність норм. Це досягається, зокрема, зверненням до сутнісного підходу та структурно-

функціональної методології в рамках позитивного підходу до визначення сутності права. Граматичний підхід повинен використовуватися в якості додаткового інструмента, чого досить важко досягти в практиці правозастосування та правореалізації, адже його використання дуже часто є більш оперативним, ніж структурно-функціональний аналіз норми. Крім того, як правило, на практиці великим значенням наділяється саме нормативно-правовий припис, а не норма права.

Підбиваючи підсумок під вищевикладеним, необхідно резюмувати, що поділ цивільно-правових норм на диспозитивні й імперативні є результатом поєднання різних правових засобів у процесі правового регулювання цивільних відносин, що є необхідною умовою досягнення мети. Поряд із цим наявність такого поділу має серйозні наслідки для практики правозастосування та правореалізації й пов'язується з необхідністю ефективного використання методологічного інструментарію для правильного встановлення характеру відповідного нормативного положення. З-поміж двох можливих підходів до вирішення поставленої задачі, що визначаються положеннями чинного цивільного законодавства України, більш ефективним видається змістовно-сутнісний, оскільки його використання здатне визначити природу правової норми за допомогою її змістовного наповнення й у ключі структурно-функціональних зв'язків з іншими нормами, інститутами та підгалузями цивільного права, на відміну від граматичного підходу, використання якого може виявитися малоефективним, зокрема у зв'язку з наявністю нормативних приписів, що за використовуваною фразеологією не дають можливості однозначного встановлення характеру правової норми.

З урахуванням наведеного прикладну цінність становить використання змістовно-сутнісного підходу в якості основного інструмента виявлення характеру цивільно-правової норми з використанням у якості допоміжного засобу граматичного підходу. При цьому положення чинного цивільного законодавства України, зокрема ст. 6 ЦК України, передбачає здійснення кваліфікації норми з урахуванням презумпції її диспозитивності, яка може бути подолана наявністю в ній ознак імперативності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Яроцький В.Л. Проблеми використання формально-догматичного методу в сучасних цивілістичних дослідженнях. Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова (м. Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 5–13.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
3. Васильковський Е.В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР». 2002. 508 с.
4. Хижняк Д.С. Современная методология юриспруденции. Библ. криминалиста. 2012. № 3 (4). С. 373–382.
5. Маньковский И.А. Научно-практическая классификация гражданско-правовых норм как основа формирования системы гражданского права. Юстиция Беларуси. 2014. № 11. С. 20–23.
6. Маньковский И.А. Понятие, предназначение и классификация императивных норм гражданского права Республики Беларусь. Науч. диалог. 2013. № 12 (24): Общественные науки. С. 72–85.
7. Кузнецова Н.С., Дзери О.В., Коссака В.М. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т.; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 4-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. Т. 1. 808 с.

8. Грушевская Е.В. Императивность в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2010. 24 с.
9. Гайдамака І.О. Юридична конструкція правового режиму. Юрид. Україна. 2010. № 1 (85). С. 30–33.
10. Романюк Я.М. Класифікація імперативних цивільно-правових норм. Юрид. Україна. 2016. № 9–10. С. 4–14.
11. Старинський М.В. Нейтралізація норм права. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія ПРАВО. 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 35–37.
12. Евстигнеев Э.А. Императивные и диспозитивные нормы в договорном праве: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2015. 227 с.
13. Романюк Я.М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. Вісн. Нац. акад. прав. наук України. 2016. № 4 (87). С. 138–151.